

TÜRKİYE'NİN DİNÎ TARİHİNE UMUMÎ BİR BAKIŞ

HÜSEYİN YURDAYDIN

Bilindiği üzere Türkler, *İslâmiyet*'in kabulünden önce umumiyet itibariyle şamanî idiler. Bazı Türk gurupları *Hristiyanlık* (*nesturilik*), *Manihaizm* ve *Budizm*'in tesirlerine maruz kalmışlar, bu dinlere intisap etmişlerdir. Aynı şekilde, bildiğimiz gibi Hazarlar da Yahudiliğe inanıyorlardı. Milâdî VII. yüzyılın müslüman Arap fetihleri, Türklerin müslümanlar ve İslâmiyet ile de temas etmelerini sağlamış, ancak, Emevîler devrinde takip edilen siyaset yüzünden aradaki münasebetler dostça olmamıştır. Bu halin sonucu olarak, Emevîler aleyhine çalışan Şu'ubiye fırkası Maverâünnehir ve Doğu İran'daki Türkler arasında itibar görmüştür. Bu sebeple, bilindiği gibi Abbâsî İmparatorluğu'nun kuruluşunda Türklerin önemli rolü olmuştur. Abbâsîler idaresinde birçok Türklerin önemli görevler almaları, Ceyhun ötesi Türklerinin İslâm âlemine ilgi duymalarına sebep oluyor, Halife Mu'tasım'ın Türklerden müteşekkil bir hassa ordusu kurması (835) da bu ilgiyi artırıyordu.

Diğer taraftan, 920 yıllarında Volga Bulgarları kralı, Halife Muktedir'den İslâm dinini öğretecek, mescid, minber yapacak kimseler istemişti. Gönderilen heyet üyeleri arasında bulunan İbn Fadlan, yol boyunca rastladığı Oğuz, Peçenek ve Başkırtların daha müslüman olmamış bulduklarını anlatır.

İslâmiyetin Orta-Asya bozkırlarında yayılmasında ticarî münasebetlerin de rolü olmuştur. Bu kervanlara katılan hususiyle mutasavvıf dervişlerin Türk halkları arasında İslâmiyetin yayılmasında büyük rolleri olmuştur. Nihayet X. yüzyılda büyük Türk gurupları müslüman olmuşlar, İslâmiyet bu müslüman Türkler arasında müşterek siyasî bir bünye meydana gelmesine imkân vermiş ve böylece ilk müslüman Türk devleti kurulmuştur (Karahanlılar devleti). Tabiidir ki halk, kendilerine bu dini tanıtan dervişler yoluyla, Ehl-i Sünnet teologlarının anlayışlarından oldukça farklı bir halk İslâmiyetini benimsemişti. Zaten, müslüman olmıyan cedlerinin bütün âdet ve inançlarını da unutmamışlardı. Ancak hemen şu hususu belirtmelidir ki Karahanlılar, daha sonra Gazneliler ve Selçuklular esas itibariyle Ehl-i Sünnet yolunda yürümüşlerdir.

Milâdî X. yüzyıldan itibaren İslâm İmparatorluğu'nun parçalanmaya başlıyan siyasî bütünlüğüne muvazi olarak, İslâm dünyasında Türklerin siyasî kudretlerini göstermeğe başladığını görüyoruz. Bu, büyük Selçuklular ile belirli bir hale gelmiştir. 447/1055 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdad'a girmesi ve halifeyi Şi'î Büveyhilerin elinden kurtarması, onun siyasî kudretini gösterdiği kadar dinî anlayışını da ortaya koymaktadır. Böylece Selçuklular, Ehl-i Sünnet akidesini müdafaa ile, İslâm dünyasının fikrî karışıklığını önlemişlerdir. İslâmiyetin Anadolu'da kök salması, Anadolu'nun müslüman bir Türk vatanı olması da bildiğimiz gibi Büyük Selçuklular zamanında olmuştur (1071). Üzerinde durulması gereken önemli bir husus da, Halifelik ve Sultanlık arasındaki münasebetlerin tanzimidir. Halife, bütün dünyevî selâhiyetlerini Selçuklu Sultanına devretmiş, Sultan da hükümdarlığının meşruiyetinin, İslâm dünyasının bu en yüksek dinî otoritesi tarafından tanınmasını istemiştir. Diğer taraftan, bu zamanda içtimaî birlik ve bütünlüğü temin için dinî vazifelerin yerine getirilmesine önem verilmiş, her türlü eğitim işlerini yürütmek üzere medreseler

kurulmuştur. Bu medreselerde hem dinî, hem de humaniter her türlü ilimler tedris edilmiştir. Medreselerin dikkatli bir şekilde programları yapılmış, dersler esas ve yardımcı olmak üzere kısımlara ayrılmış, gerek müderrislerin ve gerekse talebelerin her türlü maddî ve mânevî konforu temin edilmiştir. Bu medreselerde zamanın meşhur bilginlerinin ders vermesi için de azami dikkat gösterilmiştir. Gazzalî de Bağdat'daki Nizamiye medresesinde ders vermiştir. Fakat bir müddet sonra ayrılmıştır. Kendisinin kürsüsüne dönmesi için devamlı şekilde ısrar edilmiştir. Bu sıralarda medreselerin dışında müstakil müderrislerin bulunduğunu ve bunların istedikleri gibi çalışmakta serbest olduklarını da söylemek lâzımdır. Zaten İslâm dünyasında öğretim işi, devlet tarafından bu şekilde tanzim edilmemiş olmasına rağmen, bu, daha önce ilmî ve tedrisî faaliyette bulunulmadığı şeklinde anlaşılmalıdır.

Bir görüşe göre, öğretimin bu şekilde devlet tarafından nizamlanması, başlangıçta İslâm dünyasında karışık olan fikir hayatını bir nizama sokmak bakımından faydalı olmuşsa da, bu, kısa bir zaman süresi içinde muayyen metinlerin ezberlenmesi ve muayyen malzemenin son yüzyıllara kadar tekrarlanması gibi kötü bir sonuç doğurmuştur. Böylece İslâm dünyasında yaratıcı fikrin ortadan kalkmasında medreselerin rolü olduğu ileri sürülmüştür. Bunun sonucu olarak denilebilir ki artık bu zamanlardan itibaren İslâm dünyasında yaratıcı mahiyette fikir hareketlerini tesbit edebilmek için bu müesseselerin (medreselerin) dışına çıkmak icabediyordu. Zaten belirtildiği üzere, İslâm dünyasında ilim ve fikir hayatı müstakil bilgin ve düşünürler tarafından ortaya konulmuş, bu kişilerin siyasî otoritelerle şu veya bu şekilde hiçbir münasebeti olmamıştır. Bu bilginler, tamamiyle özel işler yapmak suretiyle geçimlerini sağlamışlar, aynı zamanda ilim yapmışlardır. Umumiyetle Abbasîlerin ilk devirlerinden itibaren görülen fikrî gelişmenin bu türlü müstakil bilginler tarafından meydana getirildiği kabul edilmektedir.

XII. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında fikir hayatının gelişmesinde Gazzalî'nin önemli bir yeri vardır. Bu tarihten itibaren görülen fikrî temayüllerde Gazzalî'nin önemli tesirleri olmuştur. Gazzalî, İslâmiyeti bir taraftan *Kur'an* ve *Hadîs'e* göre açıklamış, diğer taraftan, felsefeye karşı yeni ilgi uyanmasına vesile olmuş, aynı zamanda ortaya koyduğu sistemde (anlayışta) heyecanlı dinî yaşantıya geniş ölçüde yer vermiştir. Gazzalî, bu fikirlerin, ölçülü, ahenkli bir terkihini yapmıştır. Ancak gerek Gazzalî'nin çağdaşı olanlarda ve gerekse daha sonra gelen düşünürlerde bu ölçülü ve ahenkli terkihi bulmak çok nadir görülen bir olay olacaktır. Gazzalî'den sonra esas itibarıyla iki fikrî cereyan kendisini göstermektedir: Bu cereyanın birincisini gelenekçiler diyebileceğimiz, ikincisini de umumiyetle Sufiler adını verebileceğimiz kimseler temsil etmektedirler.

Bu devirlerde canlı bir fikrî hareket görüldüğü söylenemez. Umumiyetle *gelenekçiler*, *Sufîleri* zındıklıkla itham etmişler; buna karşılık *Sufîler* de *gelenekçileri*, şekilciler, akıllarını kullanma kabiliyetinden mahrum kimseler; daha da ağır denebilecek bir şekilde, riyakâr ve mürafler olarak vasıflandırılmışlardır.

Anadolu'nun Türklerin yeni bir vatani olmasına tekaddüm eden devirde umumiyet itibarıyla İslâm fikir hayatının ve hususiyle de Büyük Selçuklular devrinde, medreselerin kurulmasından sonra meydana gelen yeni gelişmelerin ana hatları ile böylece tesbitinden sonra, şimdi de kısaca, Anadolu'nun İslâmlaşması ve Türkleşmesi olayına temas edebiliriz. Bildiğimiz gibi Anadolu Selçuklu devleti burada kurulmuş, aynı yer tarihin kaydettiği birkaç büyük imparatorluktan birisi olan Osmanlı İmparatorluğu'na beşiklik etmiş ve nihayet bugün dünyanın tek müstakil Türk devleti olan

Türkiye Cumhuriyetinin doğduğu yer olmuştur. Bir görüşe göre, yeni Türkiye Cumhuriyeti arazisi, aşağı yukarı eskiden tamamen Türklerle meskûn olan araziye tekabül etmektedir. Çoğunluğu Türk olmayanlar tarafından meskûn bulunan yerler elden çıkmıştır. Anadolu'nun İslâmlaşması ve Türkleşmesi aynı zamanda olan bir vakiadır. Aynı hâdise üzerinde durmak sadece bir din tarihi yapmak bakımından değil fakat aynı zamanda bu memleketin bugünkü şartlarının iyi bilinmesi ve anlaşılması bakımından da lâzım ve faydalıdır. Bu konu üzerinde gerek memleketimizde, gerekse batı dünyasında bir takım araştırmalar yapılmıştır. Konuya girerken bunlar hakkında da bilgi vermek faydalı olacaktır.

Küçük Asya'da İslâmiyetin gelişmesi meselesini bir bütün olarak Alman müsteşriki Babinger ele almış ve *Anadolu'da İslâmiyet* adını taşıyan makalesi *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, cilt II, sayı 3 (1338) de yayınlanmıştır. Aynı konuyu Babinger'e de cevaplar vermek suretiyle Prof. Fuat Köprülü ele almıştır. Onun gerek *Anadolu'da İslâmiyet* (*Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, c. II, sayı 4, s. 56) ve *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* ve gerekse son günlerde türkçesi de yayınlanmış olan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde bu hususlar üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere bu eser, ilk önce fransızca olarak *Les Origines de l'Empire Ottomane* adı ile neşredilmişti. Nihayet bu vesile ile *Önasya'da İslâmiyet* adıyla bir makale yazmış olan Hollandalı müsteşrik J. H. Kramers'in adını da anmak lâzımdır. Müteveffa Kramers'in Türkoloji ve İslâm Tetkikleri ile ilgili yazıları 1954 yılında *Analecta Orientalia* adı ile iki cilt halinde yayınlanmıştır.

Biraz önce de ifade ettiğimiz üzere, Anadolu'nun İslâmlaşması, Türkleşmesiyle elele gider. Eğer bu mesele için bir başlangıç tarihi almak icap ederse, bildiğimiz gibi, bu, 1071 yılıdır. Bu tarihte Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan, Bizans İmparatoru Romanos Dijogenes'i büyük bir yenilgiye uğratmış, bu tarihten itibaren Selçuklu orduları Türkmen kabilelerinin büyük göçü ile birlikte Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu göç, malûm olduğu üzere, Selçuklu Sultanları tarafından daima teşvik edilmiştir. Bu vesile ile şunu hatırlatalım ki, Anadolu'ya yerleşen, ve yerleşmekte devam eden Türk kabileleri sadece bu tarihten sonra gelen Türkmen kabilelerinden ibaret değildir. Daha erken zamanlarda, Bizans İmparatorları, bilhassa Karadeniz'in kuzeyi yoluyla Balkanlar'a inen ve Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Oğuz ve Peçenek kabilelerini de yerleştirmiştir. Bildiğimiz gibi, Alparslan'ın başarısında, Bizans ordusunda bulunan bu hıristiyan Türklerin, kendi müslüman ırkdaşlarına karşı savaşmıyarak, onlar tarafına geçmiş olmalarının da rolü olmuştur. Bundan başka, kuzeyden Kafkaslar yoluyla bazı Türk unsurlarının da Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir. Diğer taraftan, Anadolu Selçukluları zamanında içtimâf ve dinî şartlar incelenecek olursa, şöyle bir tablo elde edilmektedir : Müslüman Türk muhacirleri yanında hâlâ bir bakıma helenistik kültürü temsil ettiğini ifade edebileceğimiz Hıristiyan halk yaşamaktadır. Bu vesile ile şu noktayı da belirtmek yerinde olacaktır : Umumiyetle yerli Hıristiyan unsurunun, fatih müslüman kitlesi içinde eridiği söylenir ve hattâ Selçukluların son ve Osmanlıların ilk devirlerinde fazla ihtidalar olduğu, hele Osmanlı devletinin kuruluşunda İslâmiyeti kabul etmiş Hıristiyan unsurların, Rumların önemli bir rol oynadığı iddia edilir.

Bu fikrin öncülüğünü *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* adıyla bir eser yazmış olan H. A. Gibbons yapmaktadır. Müslüman Türkler Anadolu'ya gelip Anadolu Selçuklu devletini kurduktan sonra, daha önce büyük iktisadî bir kriz geçirmiş ve nüfusu oldukça azalmış olan Anadolu'nun yerli halklarından müslümanlığı kabul ederek,

Müslüman Türkler arasında erimiş olan unsurlar olmuştur. Nitekim haclı seferleri dolayısıyla, Anadolu'ya gelen, yaralı ve perişan vaziyette Antalya civarına sığınan bir gurup Hristiyanın da, dinî hislerine kapılmadan kendilerine iyi muamele eden, yiyecek ve giyecek veren Müslüman Türklerin bu iyiliklerinden dolayı, İslâmiyete girmiş oldukları bir vakaadır. Ayrıca XIII. yüzyıl Türkiye'sinin fikrî hayatında önemli bir yeri olan Mevlâna'nın, gerek telkinlerinin gerekse bütün dinlere ve mensuplarına karşı aşırı hoşgörülüğünün sonucu olarak, bazı hristiyan papazlarının bile, Müslümanlığı kabul ettiği bir gerçektir. Ancak bu türlü ihtidaların çok cüz'î olduğunu ve Anadolu'da asıl unsurun Türk ırkından gelme Müslümanlardan ibaret bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Diğer taraftan, Anadolu'ya Müslüman olarak gelmiş bulunan Türkler, bu tarihlerden kısa bir zaman önce bu dine girmiş bulunuyorlardı. Türkler, belirtildiği üzere, daha önce Hristiyan olmuşlar, bu arada bir kısmı da Manî dinine ve Budizme girmişlerdi. Bundan başka İslâmiyetin dört yüzyıla yakın bir zaman içinde İran'da aldığı bazı şekillerle de temas etmişlerdi. Bildiğimiz gibi İran'da bu yüzyıllar boyunca *Ehl-i Sünnet* akidesi yanında *Şi'î*, *Batınî* bir anlayış da hâkim olmuştu. Bunlar yanında tam mânasiyle henüz bir nizama kavuşmamış olmasına rağmen, tasavvuf cereyanlarının da gelişmeye başladığı görülüyordu. İran'da gelişen İslâmiyet anlayışının Türkler üzerindeki tesirleri de değişik karakterde idi. Meselâ: Selçuklu hükümdarları umumiyetle *Ehl-i Sünnet* yolunda giden kimseler olmuşlardı. Şi'î Büveyhîlere karşı olan davranışları da bunu göstermektedir. Anadolu'ya intikal ettiğimiz zaman, Anadolu Selçuklularının da aynı yolda olduklarını söylemek mümkündür. Ancak Anadolu'da Ali ile ilgili inançlara ve tam mânasiyle *Ehl-i Sünnet* yolunda olmıyan bir takım düşünce tarzlarına daha fazla sempati beslendiği müşahede edilmektedir.

Bununla beraber, Anadolu Selçuklu hükümdarları hiçbir zaman şî'î olduklarını beyan etmemişlerdir. Zaten kendileri kısa zamanda İran kültürünün tesiri altında kalmışlar, Firdevsî'nin *Şehname*'sinde adı geçen eski İran hükümdarlarının isimlerini taşımaktan âdeta zevk duymuşlardı. Ancak saray ve çevresine inhisar eden bu zihniyet, Anadolu'da bulunan bütün Türkmen zümrelerine teşmil edilemez. Çoğunluğu göçebe olan Türkmenler arasında, eski inançlar, kuvvetli bir şekilde yaşamakta devam etmiştir. Bunlar arasında hâlâ *babalar*'ın itibarlı bulunduğu görülmektedir ki, bunlar eski *Kam*, *Ozan* ve *Şamanlar*'ın İslâmî bir renge bürünmüş takipçileri durumunda idiler. Umumî kanaat şudur ki, bu Türkmenler İslâmiyet içindeki *Sünnîlik*, *Şi'îlik* şeklinde tezahür eden teolojik münakaşaların, ihtilâfların uzağında idiler. Onlar için *Türkmen babaları*'nın söyledikleri ve yaptıkları çok daha önemli idi. Bu durum XIII. yüzyıldan itibaren daha açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Bu yüzyılda medresenin temsil ettiği *Ehl-i Sünnet* anlayışı yanında Muhyiddin Arabî'nin Konya'ya gelişinden sonra tebellür etmeye başlayan tasavvufî düşünceler etrafında bir takım zümrelerin toplandığı görülür. Diğer taraftan XIII. yüzyıl ortasında Anadolu Selçuklu devleti için siyasî bir gaile olarak ortaya çıkan, Baba İshak isyanından itibaren daha çok *şî'î*, *batınî* tesirleri altında kaldığı görülen ve göçebe Türkmenler arasında yayılan bir dinî anlayış, kendini gösterir. Umumiyetle denilebilir ki, bilhassa Mevlâna gibi büyük mutasavvıflar, kendileriyle birlikte yalnız dinî tesirler değil, aynı zamanda o zaman cari olan İran kültürünü de beraber getirmişlerdir. Bunlar büyük şehirlerde yüksek tabaka arasında itibar görmüşlerdir. Bildiğimiz gibi Mevlâna'nın bilhassa iki eseri önemlidir: a) *Mesnevi*, bu eser didaktik (öğretici) bir karakterdedir. b) *Divan-ı Kebîr*, daha ziyade Mevlâna'nın kendi, coşkunun iç yaşayışıyle tasavvufun anlatılışın-

dan ibarettir. Mevlâna, orijinal bir mütefekkir olmaktan ziyade, Muhyiddin Arabî tarafından ortaya konulan fikirleri terennüm eden bir kişi olarak kabul edilmektedir.

İslâmiyetin daha çok Türkmen kabileleri arasında yayılan diğer bir anlayışı, daha önce de söylediğimiz gibi, menşei Türklerin İslâmdan önceki devirlerine kadar giden *babalar*'ın temsil ettiği anlayıştır. Bilhassa İlhanlı istilâsının önünden Anadolu'ya çok sayıda gelmiş olan bu yarı Müslüman, yarı Şaman dervişler, içinde oldukça karışık fikirlerin bulunduğu anlayışlarını yaymakta devam etmişlerdir. (Bk. Prof. Dr. H. C. Köprülüzade Mehmed Fuad, *Influence du Chamanisme Turca-Mongol sur les ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929). Zaten Anadolu'nun Müslüman Türklere açılmasında olduğundan daha fazla İslâmiyetin yeni ülkelere yayılmasında ve hattâ Osmanlı devletinin kurulmasında bu gezici dervişlerin (*Alperenler, Alpler, Abdallar*) büyük rolü olmuştur. İşte adı geçen Baba İshak da, bu sırada gelenler arasında bulunmaktadır. Baba İshak, 1240 yılında etrafına topladığı Türkmenlerle, Anadolu Selçuklu devletine karşı isyan etmiş ve bu isyan, kısa zamanda bastırılmıştır. Bu isyan, Selçuklu devletinin temsil ettiği zihniyete karşı olmak üzere, millî bir hareket olarak vasıflandırılmıştır. Böylece Baba İshak'ın etrafına toplanan Türkmen kabilelerinin temsil ettikleri dinî fikirler ile birlikte, eski Türklük'e has olan bazı özelliklerin devam etmekte olduğu anlatılmak istenmiştir. Bundan sonra bu geleneğin aynı zamanda Baba İshak'ın halifelerinden olduğu da rivayet edilen Hacı Bektaş-ı Veli tarafından devam ettirildiği görülür. Onun da Horasan'dan geldiği hattâ kendi hayatı hakkındaki esere (*Velâyetname-i Hacı Bektaş-ı Veli*) göre, Horasan'dan Anadolu'daki Suluca Karahöyük'e kuş kılığına girerek geldiği söylenir. Gerçek olan Hacı Bektaş'ın, İslâm dininin esaslarını bilen ve usulünce yetişmiş âlim bir zat olduğudur. Kendisinin *Makâlât* adı ile, o zamana kadarki meşhur Sufîlerin eserlerine dayanarak Arapça bir eser yazdığı bilinmektedir. Bu eserde tabîî olarak kendi fikirleri de belirtilmiştir. Bu eserin Türkçeye yapılmış iki tercümesi bilinmektedir: 1- Hacı Bektaş'ın müridlerinden Sadettin'in nesir halinde yaptığı tercüme. 2- XIV. yüzyıl sonunda Hatipoğlu tarafından yapılmış olan manzum tercüme. Hacı Bektaş'ın temsil ettiği fikirler oldukça çok diyebileceğimiz kaynaklara dayanmaktadır. Kendisi esas itibariyle İslâmî bir şekil almış olan, eski Türk inançlarının devam ettiricisi gibi görünmektedir.

Bu arada fikirlerine başka temayüller de karışmıştır. Bu konuda söyleyebileceğimiz bir husus da, Hacı Bektaş'ın taraftarlarının Türk diline vermiş oldukları önemdir. Tasavvufî Türk Halk Edebiyatı, Bektaşî tekkelerinde gelişme imkânını bulmuştur. Bildiğimiz gibi Bektaşîler, halk şiirini kendi fikirlerini yaymak için bir propaganda vasıtası olarak kullanmışlardır. Bektaşî geleneğine göre Yunus Emre, Sarı Saltuk, Barak Baba bu yolda başarılı örnekler vermişlerdir. Sarı Saltuk'un Rumeli'ye geçtiği ve Dobruca civarında İslâmiyetin yayılması için çalıştığı söylenir. Sarı Saltuk, rivayete göre, kendisi için 7 tabut yapılmasını, öldüğü zaman her birinin 7 muhtelif yere gömülmesini istemiştir. Bazı yazarlar, bu 7 tabutun, 7 ayrı müşrik memleketine gömülmesi fikri ile, onun, bu yerlerin de "*diyar-ı İslâm*" haline getirilmesini ima ettiği noktası üzerinde durmuşlardır.

Bundan önce, esasını dini anlayış farkından alan bir ayaklanma olarak, Baba İshak isyanı üzerinde durmuştuk. Bu türlü ayaklanmalar daha sonraki devirlerde, hususiyile Osmanlı devletinin kuruluşu ve yükselişi sıralarında da görülür. Bunlara bir örnek olmak üzere Bedrettin Simavî üzerinde durulabilir. Bedrettin, âlim bir

kişi idi, Simavna kadısının oğlu olduğu için İbn Kadı-i Simavna adı ile de şöhret kazanmıştır. Bedrettin, memleketinde, Konya'da, Kahire'de, ilâhiyat, mantık ve felsefe tahsili yapmış, daha sonra Ahlatlı Şeyh Seyyid Hüseyin'e intisap etmiş, bu şeyhin ölümü üzerine onun yerine geçerek, muhtelif yerlerde gezmeye başlamıştır. Timur hâdisesinden sonra meydana gelen fetret devrinde Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Musa Çelebi, Bedrettin'i kendisine kazasker yapmış; ancak Çelebi Mehmed'in bütün kardeşlerini yenerek, hükümdar olması üzerine, Bedrettin de çoluk çocuğu ile birlikte İznik'e sürülmüştür. Bedrettin, İznik'te faaliyetine gizlice devamla birçok müridler yetiştirmiştir. Bu müridlerinden bilhassa Börklüce Mustafa'nın adını anmak lâzımdır. Bundan sonra Bedrettin'in gizlice Rumeli'ye geçtiğini, Silistre, Dobruca ve Deliorman bölgelerinde faaliyette bulunduğunu görüyoruz.

Bu faaliyetler genişleyince Çelebi Mehmet, bir ordu göndererek hareketi bastırmış, Şeyh Bedrettin yakalanmış ve o sırada Serez'de bulunan padişahın huzuruna getirilmiştir. Ancak padişah, bundan sonra Osmanlı tarihinde umumiyetle yapıldığı üzere, Bedrettin'in durumunu bir ilim heyetine müzakere ettirmiş, müzakere sonunda, Mevlâna Haydar Acemî'nin verdiği "*malı haram, kanı helâldir*" mealindeki fetvaya uyularak, 823/1420 tarihinde Serez'de idam edilmiştir. Bedrettin, bilhassa fıkıh sahasında geniş bilgisi olan bir âlimdi. Fıkıha ait eserleri vardır. Ancak zamanla türlü *batınî* tesirler altında kalmış, kendine has bir takım görüşler ileri sürmüştür. Ona göre, cennet ve cehennem, bu dünyadaki iyi ve kötü hareketlerin ruhlardaki acı ve tatlı tezahürlerinden ibarettir. Taraftarları arasında müslüman Türklere başka, Yahudi ve Hıristiyanların da bulunduğu görülüyor. Kendisinin asılmasından sonra bu türlü hareketler durmuş değildir.

Osmanlı tarihinin ilk devirlerinde hükümdarların umumiyetle tasavvufa karşı bir meyil duydukları görülür. Bildiğimiz gibi XV. yüzyıl başlarından itibaren tedrisî tasavvuf denilen ilmî tasavvuf cereyanları kuvvetli bir şekilde yayılmağa başlamış, bunlar, Osmanlı devletinin muhtelif bölgelerinde kendi tarikatlarının inanç ve âyinlerini yaymak fırsatını bulmuşlardır. Kadirî, Halvetî, Bayramî ve daha başka tarikatlar XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman zarfında memlekette mevcut olan fikrî müsamahanın bir sonucu olarak yayılmak fırsatını bulmuşlardır. Zaten daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Mevlâna'dan itibaren, Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesinde Mevlevîler ve Yeniçeriliğin kuruluşu ile ilgili bazı rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Hacı Bektaş-ı Velî'nin yolundan gidenlerin, oldukça faal durumda buldukları bilinmektedir. Bu düşünce hoşgörülüğünün türlü örneklerini bu devirde yetişen birçok Osmanlı hükümdarı kendi şahsiyetleri ile de ortaya koymuşlardır. Her türlü sahada yetişmiş olan âlimlere hürmet gösterdikleri gibi, değişik fikirlere karşı da daima canlı bir alâka duymuşlardır.

Bu hususta en güzel örnek Fatih Sultan Mehmed'in durumudur. Fatih, daha İstanbul'u fetheder etmez Rum-Ortodoks kilisesinin başı olan, Patrik Gennadios'u huzuruna çağırılmış, her türlü dinî faaliyetlerinde serbest olduklarını, istedikleri şekilde ibadet edebileceklerini söylemiş, ayrıca kendisine, Hıristiyanlığın esaslarını açıklayan bir eser yazmasını ve kendisine getirmesini emretmiştir. Patrikin Fatih'e takdim etmiş bulunduğu bu eserin Türkçe nüshası, Aurel Decei'nin "*Patrik Gennadios'un İtikatnâmesi*" adlı etütünde incelenmiştir. Bu etüt, *İstanbul Fethi Enstitüsü Dergisi*'nin ikinci sayısında çıkmıştır. Osmanlı hükümdarları ve devlet adamları, âlimlere olduğu kadar tarikat erbabının ulularına da saygı göstermişler; bunlar namına tekkeler açtırıp, bu tekkelere vakıflar bağlamışlardır. Aynı zamanda

sefere giderken bazı tarikat erbabından kılıç kuşanan padişahlar, bazı büyük şeyhleri veya müridlerini teberrüken sefere götürün hükümdarlar görülmüştür. Meselâ Sultan II. Murad bir sefere çıkarken, Emir Şemsettin Buharî'den kılıç kuşandığı gibi, bazı tarikat erbabını da sefere götürmüştür. Fatih, İstanbul fethinde Hacı Bayram halifelerinden, Akşemsettin ile Akbıyık namındaki kimseleri beraberinde bulundurmıştır. Sırf siyasî bir tedbir olarak, şi'liğe karşı çok sert davrandığını bildiğimiz Yavuz Selim, mutasavvıf ve ârif bir hükümdardı. Mısır seferinde Muhyiddin Arabî'ye olan büyük hürmetinin bir ifadesi olarak türbesini yaptırmış, yanına cami ve imaret bina ettirmiştir. Kanunî de seferlerinde şeyhler bulundurmıştır. Son seferi olan, Zigetvar seferinde meşhur Nurettin-zade Şeyh Muslihiddin de bulunmuş ve cenazesini İstanbul'a, o getirmiştir. Aynı şekilde 1004/1596'da Eğri seferine çıkan Sultan III. Mehmed, bu sıralarda, ilim, irfan ve fazileti ile şöhret kazanmış olan zamanın mutasavvıflarından Şemsettin Ahmet Sivasî'yi de beraberinde götürmüştür.

Ancak, söylemek lâzımdır ki ilk Osmanlı sultanlarının tasavvuf meyli zamanla bazı siyasî hâdiseler dolayısıyla, azalmış ve meselâ I. Selim zamanında sünnî Osmanlı ve şi'î İran arasında çıkan siyasî anlaşmazlıklar, Osmanlıların *Şi'îlik*'e ve *Batınî* cereyanlara karşı sert bir tavır takınmalarını icapettirmiş, 1517'de Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı hükümdarlarının Halife ünvanını da taşımaya başlamaları, Osmanlı ülkesinde *şi'î*, *batınî* tasavvuf cereyanlarının aleyhine olarak *Ehl-i Sünnet* yolunun kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Meselenin böyle bir seyir takibetmesinde bildiğimiz gibi İran'da *şi'îlik*'e müstenit millî bir devlet kurmuş olan, Şah İsmail'in akidesini, Türkçe manzum bir şekilde yazmak suretiyle, Anadolu'da bulunan Türkmen kabileleri arasında yaymak istemesi ve bunda da oldukça başarı kazanmış olması rol oynamıştır. Zaten Şah İsmail de Türk'tür ve Azerbaycan bölgesinde kendisini destekleyenler de bildiğimiz gibi Oğuz kabileleridir. Hatayî mahlâsiyle, şi'îliğin propagandası için arı bir Türkçe ile yazdığı samimî manzumeler, bu sebeple Türkmen kabileleri arasında, süratle yayılmıştır. Osmanlı devleti için durumun iyi olmadığını daha şehzadeliği zamanında, Trabzon valisi iken görmüş olan Yavuz Selim, durumu babasına anlatmaya çalışmış, fakat umumiyetle fazla hareket kabiliyeti olmıyan bir insan olarak bilinen II. Beyazıt, bu hususta kesin bir şey yapamamıştır. Selim, evvelâ babasına ve daha sonra da kardeşleri, Ahmet ve Korkut'a karşı başarılı bir iktidar mücadelesi yaptıktan sonra ilk iş olarak, Şah İsmail'in faaliyetini durdurmak istemiştir. 1514 Çaldıran savaşı, bu maksatla açılmıştır. Bu savaşa giderken Anadolu'da 40.000 kadar şi'nin öldürülmesi, bu gaye istikametinde yapılan ilk icraat durumundadır. Selim'e göre Şah İsmail, dinî bakımdan doğru bir yolda değildir. Sücudî'nin *Selim-nâme*'sinde, Selim'in Şah İsmail hakkındaki kanaati şöyle ifade edilmiştir: “*Ol pişivay-ı mela'în ve serleşker-i cünüd-ı şeyâfîn İsmail-i bi-din-i bed-ayin... tebdil-i tağvir-i din ve tahkîr-i şer'-i mübîn ettiği ecilden ihya-ı şerayî'-i Muhammedî ve ilka-yı merasimi Ahmedî ve selâh-ı hal-i müslimîn ecî-çün sahife-i 'âlemden kal'u kam' eyleyem...*”

Selim'in bu zihniyeti, 1517'de Mısır'ın fethi ile Halife ünvanını da almasından sonra aynı kuvvetle devam etmiş ve Osmanlı devleti umumiyet itibariyle kuruluş yıllarına hâkim olan tasavvuf meyli istikametinden *Ehl-i Sünnet* yolunda süratle ilerlemiştir. Buna rağmen XVI. yüzyılda umumî havanın taassuba kaçmadığı, değişik dinî kanaatlara müsamaha gösterildiği görülmektedir.

Böylece, bu açıklamalardan bir netice çıkarmak icabederse, Osmanlı devletinde

XVI. yüzyılın sonlarına kadar müsamahalı bir fikir hayatının mevcut bulunduğunu söyleyebiliriz. Şimdi açıklayacağımız üzere, dinî telâkkileri ve inançları yüzünden icabında boynu vurulmuş olan bazı kimseler bulunmakla beraber, adı geçen yüzyılın sonuna kadar ümumiyetle bu bakımdan bir hoşgörülük havasının mevcut olduğu söylenebilir. Bu olaylar şunlardır :

1 - Kanunî devrinde Hz. İsa'nın, Hz. Peygamber'den *efdal* olduğunu iddia eden Molla Kabız, 1525'de öldürülmüştür. Olay şöyle olmuştur : Molla'nın bu iddiası duyulunca, Vezir-i âzam İbrahim Paşa kendisini divan huzuruna çağırarak iddiasını Anadolu ve Rumeli kazaskerleri huzurunda tekrarlamasını ve bu iddianın, adı geçen iki kazasker ile birlikte münakaşa edilmesini istemiştir. Vezir-i âzam huzurunda yapılan münakaşada iki kazasker, iddiasını bazı *âyet* ve *hadîslere* istinat ettiren Molla Kabız'a cevap verememişlerdir. Bunun üzerine İbrahim Paşa, Molla Kabız'ı serbest bırakmıştır. Bundan sonra Molla, İstanbul sokaklarında aynı şekilde konuşmaya devam etmiş ve sözlerinin dedikodusu halk arasında yayılmıştır. Dedikodular, Kanunî Sultan Süleyman'ın kulağına da gitmiş ve Kanunî, vezir-i âzam İbrahim Paşa'ya "*Bir mühlid Hz. İsa'nın, Hz. Peygamber Efendimizden üstün olduğunu iddia etsin ve rahat rahat İstanbul sokaklarında dolaşsın, bu ne iştir*" diyerek sormuştur. Sadrâzâmın cevabı ise "*Ne yapalım ; kazaskerlerimiz cevaba muktedir değiller ki*" şeklinde olmuştur. Bunun üzerine Kanunî, ilmiyenin mümessillerinin sadece kazaskerler olmadığını, Şeyhül-islâm ve İstanbul kadısının bu konuda muktedir kimseler olduklarını belirtmiş, binaenaleyh bunların huzurunda münakaşanın yaptırılmasını ve icabının düşünülmesini emretmiştir. Bunun üzerine Kabız, tekrar yakalanmış, Şeyhulislâm Kemal Paşa-zade ve İstanbul kadısı Sadi Çelebi davet edilerek, divan huzurunda tekrar münakaşa yaptırılmış, Kemal Paşa-zade, Kabız'ı susturmuştur. Kabız, artık cevap veremez hale geldikten sonra iddiasında ısrar edip etmediği sorulmuş, inadında ısrar ettiği için şer'î şerîfe göre idam edilmiştir.

2 - Bu devirde bir de şair öldürülmüştür. Bilindiği gibi 932/1526'da Mohaç zaferi kazanılmış, Macaristan fethedilmiş, sefer dönüşünde Vezir-i âzam İbrahim Paşa, Budapeşte'deki Macar kralı sarayından alınan bazı heykelleri Sultan Ahmet'de bulunan İbrahim Paşa (kendi) sarayının önüne diktirmiştir. Şair Figanî, bu durumu ima ile bir şiirinde vaktiyle bir İbrahim'in putları kırdığını, halbuki şimdiki İbrahim'in bunları yeniden diktirdiğini ifade etmiş ve bu sözleri, hayatına mal olmuştur.

3 - XVI. yüzyılda daha önce de söylediğimiz gibi, oldukça geniş fikrî bir müsamaha olmasına rağmen, şeriate mugayir bazı sözler sarfettiği iddiasıyla zamanın Şeyhulislâmı Kemal Paşa-zade'nin bir fetvası ile Bayramiye tarikatının bir kolunun şeyhi olan Oğlan Şeyh namı ile tanınmış Şeyh İsmail H. 935/1529 yılında öldürülmüştür. Bu hali, bazı tarikat erbabının, cahil halk tarafından yanlış anlaşılan sözleri dolayısıyla onları şaşırtıp delâlete sevkedebileceği düşüncesi ile açıklamak mümkündür. Ümumiyetle esas dinî akidelerin muhafaza edilmesiyle kendilerini vazifeli adde-den âlimler, zaman zaman böyle fikirler ileri süren tarikat ehlinin idamı veyahut da hapsedilmesi şekillerinde beliren olaylarda ön ayak olmuşlardır. Buna rağmen XVI. yüzyılda bu olaylar çok azdır. Bu yüzyılın umumî havasına göre bu türlü tartışmalar, daha çok meslek ve meşrep farkına dayanan fikir ayrılıkları durumundadır. Meselâ bu yüzyılda yetişen ve her türlü yeniliği bid'at kabul eden, Birgivî Mehmet Efendi, gerek yazdığı eserlerde ve gerekse vaazlarında bu fikirlerini yaymağa çalışmıştır. Önemli olarak iki eseri, *Vasiyetnamesi* ile *El-Tarikat el-Muhammediye* adlı arapça eseri vardır. İleri sürdüğü fikirler arasında bazıları, (meselâ parayla dua edilmemesi

veya Kur'an okunmaması) Şeyhulislâm Ebussuud Efendi'nin dikkatini çekmiş ve bu fikirler yayıldığı takdirde vakıflara da tesir edebileceğini düşünerek, Birgivî'nin fikirlerini çürüten bir risale yazmıştır. Zaten zamanın meşhur kadularından Bilâl-zade de, daha önce Birgivî'ye karşı cephe almış bulunuyordu. Bu arada gerek Kemal Paşa-zade'nin ve gerekse Ebussuud'un bir çok tarikatlerin âyinleri arasında bulunan devir ve raksın haram olduğuna dair verdikleri fetvaları da zikredebiliriz. Bu fetvalara karşı zamanın ileri gelen mutasavvıfları, bir takım risaleler yazmak suretiyle, devran suretiyle zikrullahın meşru olduğunu ileri sürmüşler; bazı Mevlevî ileri gelenleri de sema'ın haram olmadığına dair risaleler yazmışlar ve böylece karşı tarafa cevaplar vermişlerdir. Bütün bu tartışmalar sırasında, bilgi verilenlerden başka herhangi bir kötü hâdise pek olmamıştır.

XVII. yüzyıla geçtiğimiz zaman, açıklanan bu dinî ve fikrî müsamahanın çok azaldığını ve tasavvuf ehline lüzumundan fazla düşmanlık gösteren bir vaizler sınıfının ortaya çıktığını göreceğiz. Bu vaizler, devletin XVII. yüzyılda türlü sahalarda geri kalışını, ortaya çıkmış olan bir yığın bid'ate bağhyacaklardır. Bu vaizler, cahil halkı okşayan konuşmaları ile onları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlar, bu sırada umumiyetle münevverlere hitabeden mutasavvıflara karşı düşmanca bir tavır takınmışlardır. Bir zamanlar karşılıklı kitap veya risalelerle yapılan münakaşalar, bu yüzyılın ortalarına doğru İstanbul'da fiilî bir mücadele şeklini almıştır. Bu mücadelenin, bu şekilde şiddetli bir hale gelmesine, hükûmetin aczi, bazı saray ağalarının bu mutasavvıflarla işbirliği yapması sebep olmuştur. XVII. yüzyılda gördüğümüz bu vaizlere umumiyetle, *Kadızedeliler* veya *Fakalar* denir. Bunların faaliyetleri neticesinde, Halvetî, Mevlevî tekkelerinde serbest bir şekilde âyin yapılması güçleşmiş, bu yüzden İstanbul halkı âdeta iki kısma ayrılmıştır. Bazı saray adamları da vaizleri tuttuğu için, tekkeleri basmak, bazı şeyhleri ölümle tehdit etmek gibi çirkin hâdiseler olmuştur.

Bu vaizler esas itibariyle zahiren de olsa, Birgivî'nin *Tarikat-ı Muhammediye* adlı eserini kendilerine âdeta bir kanun edinmişlerdir. Birgivî, kanaatlerini çekinmeden söyleyen samimî bir insandı. Başlangıçta o da Bayramiye melâmilerinden Karamanlı Abdurrahman Efendi'ye intisap etmişti. Fakat *riyazet* ve *vahdet-i vücud* felsefesini kavrayamamış, bu yüzden de şeyhi kendisine, zahir ilimlerle uğraşması tavsiyesinde bulunmuştu. Biraz önce ifade edildiği üzere *Tarikat-ı Muhammediye*'de ileri sürdüğü fikirler, Ebussuud ve Bilâl-zade tarafından cerhedilmişti. İşte XVII. yüzyılda Birgivî'nin bu ve diğer eserleri, sözünü ettiğimiz vaizlerin eline geçmiş; onlar, böylece onun fikirlerinin savunucusu olarak ortaya çıkmışlardır. Bu vaizlerin başında Küçük Kadı-zade deneni Balıkesirli Mehmed Efendi bulunmakta idi. Onun mahlâsı durumunda bulunan Kadızade ünvanını diğer taraftarları da kullanmışlardır. Küçük Kadızade H. 1041/M. 1631 yılında Ayasofya vaizi idi. Bu sırada devletin umumiyetle sıkışık olan durumundan istifade ederek, şeriata müdafii olarak ortaya çıkmış, mevcut bütün hataların şeriata aykırı hareketlerden ileri geldiğini ilân etmiş, halkı şeriata aykırı addettiği tarikatlara karşı cephe almaya davet etmiştir. Bu sırada memlekette bütün yasağı ilân etmiş olan IV. Murad'a hülûl etmiş ve bütünün haram olduğunu beyan ederek, Murad'ın bu yasağını desteklemiştir. Kendisine, bütün ve kahvenin Allah tarafından menedilmemiş olduğu söylenince, "*ulu'l-emrin menetmesiyle terki lâzım gelir, bunu dinlemeyenler katlolunur*" demekten çekinmemiştir. Bu yüzden haklı haksız birçok insan öldürülmüştür. Kadızade, aynı zamanda mutasavvıflarla da uğraşmıştır. Devran ve sema'ın haram olduğunu iddia etmiştir. Kendisiyle o zaman Sivasî Efendi diye meşhur mutasavvıf Abdülmecit

Şeyhi Efendi arasında tartışmalar çıkmıştır. Bu tartışmaların konusunu, esas itibarıyla şu meseleler teşkil etmektedir :

- 1 - Müspet ilimlerin, riyaziyenin, matematiğin tahsili meşru mudur, değil midir?
- 2 - Hızır sağ mıdır, değil midir?
- 3 - Ezan, Nât-ı Nebevî, Mevlid gibi şeylerin makamla ve güzel sesle okunması caiz midir, değil midir?
- 4 - Tarikat erbabının devran ve sema'ları meşrû mudur, değil midir?
- 5 - Bir hürmet ifadesi olarak Peygambere *Sallallahu 'aleyhi ve sellem* ve Ashaba *Radiallahu 'anhu* demek lâzım mıdır değil midir?
- 6 - Sigaranın, kahvenin haram olup olmadığı?
- 7 - Hz. Peygamberin baba ve annelerinin imanının ne durumda olduğu?
- 8 - Firavun'un imanla ölüp ölmediği?
- 9 - Muhyiddin Arabî hakkında ne düşünüldüğü?
- 10 - Hüseyin'in şehadetine sebep olan, Yezid'e lânet edilip edilmemesi meselesi.
- 11 - Bid'atlar hakkında ne düşünüldüğü?
- 12 - Kabirleri ziyaret meselesi.
- 13 - Cemaatla nafîle, berat, kadir ve regaib namazları kılınıp kılınmaması meselesi.
- 14 - Büyüklerin elini eteğini öpmek ve selâm almakta eğilmek meselesi.

Bu soru ve meselelere Sivasî Efendi, aşağı yukarı şu cevapları vermiştir : Müspet ilimler tahsil edilir. Hızır hayattadır. Ezan ve mevlidin güzel sesle okunması mümkündür. Sema' ve devran caizdir. Peygambere ve Ashabına gereken saygının gösterilmesi lâzımdır. Sigara ve kahve haram değildir. Peygamberin babası ve annesi imanlı olarak ölmüşlerdir. Muhyiddin-i Arabî, Şeyh-i Ekber namı ile bilinen büyük bir İslâm mutasavvıfıdır. Peygamber zamanından sonraki iyi ve güzel âdetler kabul edilebilir ve böyle meselelerde her şeyin aklî ve mantıkî olanlarını yapmak lâzımdır.

Kadıızade Mehmed Efendi ile Sivasî arasındaki bu tartışma devam etmiş ama hiçbir zaman fiilî bir mücadele haline gelmemiştir. Tartışmalar, söz ve yazıdan ibaret kalmıştır. IV. Murad, kendi bazı icraatını destekliyen Kadıızade'yi tutmasına rağmen, Sivasî Efendi'ye de lâzım gelen itibarı göstermeye devam etmiştir. Kadıızade 1045/1635 yılında öldükten sonra, onun yolunda giden bazı vaizler de, aynı şekilde saraya nüfuz etmişler ve haram olduğu kat'i delillerle bilinmiyen bazı şeylerin haram olduğunu ve bunları yapanların kâfir addedilmesi gerektiği yolundaki fikirlerini söylemekte devam etmişlerdir. Meselâ nafîle namazı kılanları, güzel sesle Kur'an okuyanları, cumalarda salâvat getirip, *radiallahu 'anhu* diyen müezzinleri, nât-ı şerif okuyanları tehdit suretiyle bu işlerden menetmek istemişlerdir. Bunlar dışında Hz. Peygamberin ölümünden sonra yapılmakta olan bazı iyi işleri yapanların küfürlerine hükmetmişlerdir. Diğer taraftan daha önce de işaret ettiğimiz gibi, tarikat ehlinin devran ve sema'larını raks kabul edip, bunların da haram olduğunu, menedilmesi gerektiğini beyan etmişlerdir. Bu türlü konuşmalar halk tabakaları arasında itibar görmüş ve tarikat mensuplarına karşı bir düşmanlık ortaya çıkmıştır. Tarikat mensubu olanların küfrüne hükmedildiği gibi, tekkelere gidip gelenlerin de aynı şekilde kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüşler, bütün bu olaylar neticesinde tarikat ehli sinmiş, Mevlvî tekkelerinde âyin yapılamaz hale gelmiştir.

Yukarıda adı geçen Kadızade Mehmet Efendi'den sonra, bu vaizlerin en mücadelelerinden biri de Üstüvanî Efendi diye şöhret yapmış bir zattır. Kendisi Şamlı olup, İstanbul'a gelmiş, Ayasofya camiinde direk dibine oturup direğe yaslanarak vaaz ettiği için Üstüvanî adıyla şöhret kazanmıştır. Konuşmalarına saraya mensup Baltacı ve Bostancılar devam etmişler, Üstüvanî Efendi, bunlar vasıtasıyla saraya nüfuz imkânını bulmuş, padişah hocası bulunan Reyhan Efendi, kendisini himaye etmiş ve *Padişah Şeyhi* ünvanı ile İstanbul'da ün kazanmıştır. Bu sırada bu türlü vaazlarda bulunanlar arasında Şeyh Veli, Çavuşoğlu, Köse Mehmet gibi mutaassıp diğer bazı vaizleri de zikretmek lâzımdır. Bunlardan Çavuşoğlu bir vaazında meşhur Şeyhulislâm Yahya Efendi'nin

*Mescidde riya pişeler etsün ko riyayı
Meyhaneye gelkim ne riya var, ne mürayi*

beytini okumuş, "*Ey Ümmet-i Muhammed, her kim bu beyti okursa kâfir olur. Zira bu beyit küfürdür*" diyerek, Şeyhulislâmı tekfir etmiştir. Bu sözleri Yahya Efendi'ye söyledikleri zaman hiçbir cevap vermemiş ve üzerinde durmamıştır.

Bu mücadele işte bu sıralarda fiilî bir safhaya intikal etmiş ve saraydan alınan cür'etle Kadızadeliler tekkeleri basmaya ve dervişleri dağıtmağa başlamışlardır. Vezir-i Âzam Melek Ahmet Paşa âciz kalmış, onun bu durumundan faydalanan Kadızadeliler, diğer tekkeleri de basmaya karar vermişlerdir. Kadızadelilerin bu halleri gittikçe daha kötü bir şekilde devam ederek devlet işlerine müdahale şeklini almış, bu hal, Köprülü Mehmet Paşa'nın Vezir-i Âzamlığına kadar devam etmiştir. Köprülü Mehmet Paşa'nın Vezir-i Âzam oluşunun sekizinci cuma günü Fatih camiinde Cuma namazı esnasında müezzinler, nât-ı şerîf okurlarken, Kadızadelilerden bir gurup, bunların makamla okunmasını menetmek istemişler, bunun üzerine kan dökülmesine ramak kalmıştır. Kadızadeliler, bu hâdiseleden sonra tarikat erbabına taarruza başlamışlar, ne kadar tekke varsa yıkmışlar, taş ve topraklarını denize dökmeye ve sokaklarda rastladıkları derviş ve şeyhlere *tecdid-i iman* teklif edip, kabul etmeyenleri öldürmeye başlamışlardır. Daha sonra padişaha giderek bütün bid'atları kaldırmağa izin istemişler, Selâtin camilerinin birer minaresini bırakıp diğerlerini yıkmaya, Peygamber zamanından sonra ihdas olunan her şeyi ortadan kaldırıp, âleme, kendi zihniyetlerine uygun, yeni bir nizam vermeğe kalkmışlardır. Bunlar, kendilerine mâni olmak isteyenlere karşı silâhla mukabele etmeye karar vererek, Fatih camii avlusunda toplanmak üzere, taraftarlarına haber göndermişlerdir. Bu hali tarihçi Naima şöyle anlatmaktadır : "*Ol gice bu gulgule şehri-i İstanbulla münteşir olup, softalar sopalar ile muhtekir ve mürai esnaf ve bunlara mensup şahısların elebaşları Hacı Mandal, Fakı Döngel madrabazları, şakirtleri ve köleleri olan Kazak kakavanlarıyla silâh kuşanıp din dâvasına gidelim şeklinde gürûh gürûh Sultan Mehmet camiine toplanmaya başladılar*" (Bak. Naima tarihi, c. VI, s. 225).

Bunu haber alan Köprülü Mehmet Paşa, derhal elebaşlarına haber göndermiş, nasihatta bulunmuş fakat sözü dinlenmemiştir. Bunun üzerine Köprülü, ulemayı huzuruna çağırılmış, onlarla konuşmuş; ulema, Kadızadelilerin iddialarının batıl olduğunu, fitne çıkaranların cezalandırılmasının caiz bulunduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine Köprülü, durumu Padişaha arzemiş ve hâdise çıkaranların katilleri hususunda emir almıştır. Bu emri almasına rağmen Köprülü, öldürme tarafına gitmemiş, derhal Üstüvanî Efendi'yi, Türk Ahmet ve Divane Mustafa adlarıyla şöhret yapmış diğer iki vaizi 1656 yılında Kıbrıs'a sürerek, tekkeleri ve şeyhleri bunların elinden kurtarmıştır.

Böylece, bu başlık altında daha devam edecek olan araştırmamızı şimdilik sona erdirirken Kadızadelilerin Peygamber zamanından sonra ihdas olunan şeyleri kaldırmak istemeleri üzerine bunlarla münasebeti olan birisi ile vaizlerden Türk Ahmet arasında geçen bir konuşmayı *Naima tarihi*'nden naklen veriyoruz :

Bu zât, vâiz Türk Ahmed'e sorar :

— *Peygamber zamanında çakşır ve don yoktu şu halde sizlere göre bunları giymek bid'attır ; onları da kaldırır mısınız ?*

Türk Ahmed, cevap verir:

— *Evet menederiz, izar (futa) ve peştemal kuşansınlar.*

Soru sahibinin

— *"Kaşık kullanmak da bid'attır, onu ne yaparsınız"* şeklindeki ikinci sorusuna Türk Ahmed,

— *"Taamı elleriyle yesinler, ellerine bulaşmakla ne lâzım gelir?"* karşılığında bulununca, adam dayanamamış ve :

— *"Efendiler halk-ı âlemi soyup... çıplak çöl arabı kıyafetine sokmak istersiniz"* diyerek vaizle alay etmiştir. (Bak. Naima, tarih, VI, s. 226-229; aynı zamanda Bak. Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, I. bölüm, Ankara 1951, ss. 351-374).

